

УДК: 94(477.7) "1970/1980"

ШПАК Д.О.,

Миколаївський державний аграрний університет.

Шпак Денис Олександрович народився 14 грудня 1980 р. у м. Рава-Руська Нестеровського р-ну Львівської обл. Викладач кафедри менеджменту організацій та права Миколаївського державного аграрного університету. Здобувач кафедри історії МДГУ ім. Петра Могили. У 1999 р. вступив на перший курс до МДУ ім. В.О. Сухомлинського на історичний факультет, який закінчив у червні 2004 р. за спеціальністю "Педагогіка і методика середньої освіти. Історія". У 2005 р. вступив до магістратури в МДГУ ім. Петра Могили на факультет політичних наук, спеціальність "Державна служба", яку закінчив у 2006 році. Коло наукових інтересів – *дисидентський рух в Україні*.

ІСЛАМ ТА КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У 1970-х – 1980-х РОКАХ ХХ ст.

У статті розкриваються та аналізуються особливості розвитку кримськотатарського визвольного руху в 1970-1980-х роках ХХ століття за документами КДБ, їх взаємозв'язок із українськими дисидентами, що діяли на Півдні України, насамперед, із правозахисниками, а також аналізується становище ісламу як релігії в УРСР у зазначений історичний період.

In article analysed particularities of the development of the liberation motion crimean tatars in 1970-1980 XX centuries on the document of the Committee to state safety of the soviet Ukraine, their intercoupling with ukrainian dissidents, who acted in the south Ukraine, as well as is analysed position of the islam as religions in USSR.

Кримськотатарський опозиційний рух був помітним явищем в історії СРСР та, насамперед, історії УРСР, який і сьогодні залишається активним фактором, що впливає на суспільно-політичне життя сучасної України. Рух опору кримських татар був окремою течією в опозиційного руху в Україні, але його не можна розглядати відірвано від загальноукраїнського руху опору, адже, як свідчать численні архівні документи, активісти цього руху доволі часто узгоджували свої дії з українськими дисидентами, встановлювали інформаційні зв'язки, зверталися до окремих українських громадських діячів за допомогою, консультаціями щодо національних питань. Тобто кримськотатарський опозиційний рух слід розглядати як невід'ємну складову загального опозиційного руху, що розвивався в II пол. ХХ ст. на території сучасної України, як один з напрямів руху опору – рух етнічних меншин.

У свою чергу, цей рух виявив відчутний вплив на розвиток українського руху опору на Півдні України. Достатньо згадати, що у 70-х – 80-х рр. унаслідок широкого відкриття причин, питання про становище кримських татар посіло помітне місце у діяльності Комітету прав людини, асоційованого з Міжнародною лігою прав людини в Нью-Йорку й Міжнародним інститутом людини у Страсбурзі, Міжнародної амністії та, головне, Гельсінської групи. Друга половина 80-х рр.

позначилася взаємоузгодженими діями українських й татарських ініціативних груп, на основі яких почали формуватися перші політичні організації, що готувало реальне підґрунтя для переходу в практичну площину питання про отримання Україною незалежності. Окрім цього, кримськотатарський національний рух збагатив релігійне дисидентство (боротьбу за відновлення українських греко-католицької та автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект, яскравими виразниками якої виступали Й. Тереля, І. Гель, В. Романюк, Г. Вінс) прагненням до визнання та легітимізації в Україні ісламу.

Різним аспектам історії опозиційного руху в Україні присвятили окремі наукові праці А. Русначенко, Г. Касьянов, Ю. Курносів, Ю. Данилюк, О. Бажан, Б. Кравченко, В. Баран, Б. Захаров, І. Лисяк-Рудницький [1]. Особливої уваги заслуговують наукові статті, в яких подано ґрунтовний аналіз демографічної, професійної, національної і територіальної структури руху опору, видатних вітчизняних науковців, таких як Ю. Зайцев, Ю. Котляр, О. Бажан, В. Баран, А. Русначенко, Г. Касьянов, Б. Кравченко, В. Котигоренко, Ю. Зінченко [2].

Мета роботи: розкрити та проаналізувати особливості розвитку кримськотатарського визвольного руху в 1970-1980-х роках ХХ століття за документами КДБ, їх взаємозв'язок із українськими дисидентами, що

діяли на Півдні України, насамперед, із право-захисниками, а також розглянути становище ісламу як релігії в УРСР у зазначений історичний період.

Кримськотатарський визвольний рух у своєму розвитку пройшов ряд етапів. Зінченко Ю.І. з них виділяє два, що датуються 1956-1964 рр. і 1964-1969 рр. [3; 67]. Критерієм виділення він обрав прояви найбільшої активності татар у намаганні повернутися до Криму. Але розглядаючи події, що відбувалися в Україні у 70-х роках і які привели до створення у листопаді 1976 року в Києві української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод на чолі з М. Руденком, та події II половини 80-х років, які, в свою чергу, привели до незалежності України, доцільним є виділення ще двох етапів, які також мають вирішальне значення і які можна датувати 1974 р. – кін. 70-х рр. та 1986 р. – поч. 90-х рр. XX ст. Умовною точкою відліку є скасування у січні 1974 р. Президією Верховної Ради СРСР статті 2 Указу від 28 березня 1956 р., що забороняла грекам, вірменам, болгарам і татарам повертатися до Криму, на колишні місця їх проживання та практичним припиненням судових переслідувань активістів руху у 1986 р. й безпосередніми мітингами і демонстраціями татар у Криму у 1987-1988 рр.

Друга світова війна та депортація кримських татар, розпочата 18 травня 1944 р., призвели до того, що в Україні та на Кримському півострові практично не залишилося ні татар, ні греків, ні болгар, ні німців – усі вони були виселені в Казахстан та Середню Азію як “вороги народу”. До Криму переселяли переважно росіяни та рідше українці. Якщо говорити про іслам як релігію, то в країні “войовничого атеїзму” він зробився таким же “опіумом для народу”, як і всі інші релігії. За архівними документами того часу, в Україні не функціонувало жодної мечеті. Важко повністю оцінити масштаби антиісламського терору за роки радянської влади. Тепер дуже важко відтворити становище мусульманських громад, їхнє точне розташування.

Українськими дослідниками кримотатарської проблеми нещодавно знайдено невідомі матеріали про те, що після ліквідації місцевих мусульманських громад Україну в 30-ті роки перетворено на місце спецпереселення для учасників руху опору радянській владі з Ферганської долини. Судячи з архівних документів, “тоталітарна держава перетворила Україну на місце примусової депортації активних учасників також і мусульманського активу із Середньої Азії” [4; 193-194]. Спецпереселенців тримали в південних областях. Спецкомендатури для них діяли в Херсонській, Миколаївській, Запорізькій областях. Планувалося організувати із них кілька колгоспів або радгоспів, які б вирощували бавовну. Більшість з них знищено в 1937 р. [5; 194].

За роки радянської влади релігійне життя мусульман в Україні було повністю придушено. Згідно із звітами уповноважених у справах релігійних культів, з кінця 40-х років і аж до кінця 80-х років в Україні не було жодної мусульманської громади або ж зареєстрованої групи мусульман. І це в той час, коли в сусідній Білорусії, де незрівнянно менше мусульман, ніж в Україні, громади мусульман діяли в трьох областях і були зареєстровані ще в 60-ті роки. Те саме було зроблено в Литві, де громаду мусульман зареєстрували за радянських часів у Каунасі. Але цього не робилося протягом більш як 40 років в Україні, де, як вважала радянська влада, начебто й не було потреби в організації віруючих мусульман.

Незважаючи на відсутність у архівних документах КДБ УРСР відомостей щодо існування, а тим більше, діяльності кримотатарських мусульманських громад,

деякі українські дослідники наводять свідчення про прояви серед татарського населення у Кримській області ісламських настроїв [6], як правило, серед окремих активістів руху опору. Відомо, що вже у 1967 році в зв'язку з ускладненням оперативної ситуації у Криму, в результаті провокаційних дій деяких татарських дисидентів, КДБ УРСР було поставлено питання до Комітету держбезпеки при РМ СРСР про утворення Бахчисарайського районного відділу УКДБ та додатково відділення у складі п'ятого відділу УКДБ при РМ УРСР по Кримській області для здійснення оперативних заходів щодо виявлення та своєчасного придушення можливої ворожої діяльності з боку татарських дисидентів [7; 133]. Особливої уваги заслуговує доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про арешт Е. Куртумерова та вжиття заходів щодо інших керівників кримськотатарських автономістів напередодні татарського свята “Дервізи”, в якій, окрім зазначеного, наводяться факти намагання останніх встановити у Ленінському районі Кримської області пам'ятник татарській підпільній активістці Аліме Абденановій [8; 135] та реалізувати масове покладення квітів біля пам'ятника Герою СРСР Ахмет-хана Султана у м. Алупка. З метою зриву “антирадянських задумів”, за вказівкою відповідних управлінь КДБ при РМ УРСР по Кримській, Херсонській та Запорізькій областях, спільно з місцевими партійними органами були здійснені профілактичні заходи по відношенню до кримськотатарських дисидентів, а також осіб, які увійшли в так званий “ініціативну п'ятірку”. Згаданий документ засвідчує, що такі активісти, як Куртумеров Ескандер, Семедляєв Валіула, Халілов Айдер та Халіков Ібазер у березні 1973 року два рази організували збори з кількістю учасників до 30 чоловік, на яких обговорювалися питання втягнення татарської молоді у автономістську діяльність та була обрана керівна “ініціативна п'ятірка” [9; 136]. “Профілактичні заходи” партійних органів та КДБ при РМ УРСР по Кримській, Херсонській, Одеській та Запорізькій областях виявили на початку 70-х рр. декілька спільно діючих кримськотатарських дисидентських груп, підпільних протестантських сект (насамперед, баптистів й адвентистів), та був заарештований Куртумеров Еспандер, якому інкримінували ст. 18-1 КК УРСР.

У II половині 1970 років органи влади СРСР розпочали новий етап приборкання кримотатарського національного руху. Серед різних форм була спроба створення в Узбекистані нових адміністративно-територіальних районів у місцях компактного проживання татар. Окрім цього, була розгорнута широка пропаганда про відсутність державних коштів для переселення до Криму, а також про небажання України приймати переселенців й Узбекистану їх відпускати. Все це свідчило, що радянській владні структури усвідомлювали значну силу визвольного руху кримських татар і намагалися якомога скоріше його приборкати.

“Інспіратори автономістського руху”, що проживали в Узбекистані й Казахстані, підтримували тісний зв'язок із однодумцями на Україні, намагалися направляти й координувати свою діяльність, що також не залишилося помітним для органів КДБ та внутрішніх справ. Про це свідчить доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про зростання неорганізованого заїзду кримських татар у Крим, за якою у 1974-1975 рр. на Україну з метою активізації “автономістського руху” приїжджали з Узбекистану,

Москви й Краснодарського краю такі авторитети “автономістів”, як Османов Бекир, Османов Муксим, Усеїнов Нориман, Бекиров Осман, Чалбаш Халил, Музафаров Рефік й інші – усього понад 20 чоловік [10; 138].

Для збору підписів татар на Україні під “автономістськими” документами в м. Мелітополь у квітні 1975 року приїжджав з Узбекистану, за дорученням кримськотатарських активістів, Болкуєв Енвер. Він повідомив, що в Середній Азії підготовлений з ініціативи Османова Б. спеціальний документ XXV з’їзду КПРС й нібито формується група представників для доставки його в Москву [11; 139]. Як свідчить зазначений документ, “з числа кримських татар, що проживають на Україні, виявлено 53 особи, що займалися активною “автономістською” діяльністю, 14 найбільш екстремістськи налаштованих осіб узято у вивчення”.

У 1974 році були відвернені підготовлені татарськими опозиціонерами акції протесту в період передвиборчої кампанії до Верховної Ради СРСР, першотравневих свят та 18 травня (до 30-річчя депортації татар з Криму) й 18 жовтня (до Дня утворення колишньої Кримської АРСР). Зокрема, у результаті проведених заходів органами КДБ та внутрішніх справ не були допущені масові збори, що готувалися в ці дні активістами кримських татар у місцях їх проживання в Криму, мітинг і парад до 18 травня в м. Сімферополі, а також поїздка представників руху опору до Москви з “листами-протестами” в інстанції й інші прояви. Було встановлено, що “активними інспіраторами зазначених дій були Аметов Енвер, 1940 року народження, безпартійний, із середньою освітою, житель с. Новоалексіївка Херсонської області; Ситвапов Ебазер, 1947 року народження, безпартійний, із середньою освітою, житель м. Сімферополя; Шабанов Ельдар, 1940 року народження, безпартійний, із середньою освітою, житель м. Білогірська Кримської області та ін. Також був проведений ряд заходів, спрямованих на запобігання групувань на ворожій основі, компрометацію татарських дисидентів, відірвавши з-під їхнього впливу “автономістськи” настроєну частину татарського населення.

Так, у 1973 р. було відвернене виникнення групувань кримськотатарської молоді у с. Партизани Генієцького району Херсонської області й у м. Мелітополі Запорізької області. Поряд із профілактичними заходами стосовно ряду осіб, які проявляли себе націоналістично, була задокументована ворожа діяльність інспіраторів групування екстремістів Куртумерова Е., Ромазанова Р., Халілова Е. та Ісламова К. – вони били притягнуті до кримінальної відповідальності (Куртумеров Е., Ромазанов Р. й Халіков Е. засуджені в 1973 році за ст. 187-1 КК УРСР, а Ісламов К. – у 1974 р. за ст. 62 ч.1 КК УРСР) [12; 139]. Шабанов З., Семедієв В. та інші активісти скомпрометовані перед татарським населенням і відійшли від активної “автономістської” діяльності.

Певний вплив на зниження активності кримськотатарських “автономістів” у республіці й за її межами зробив судовий процес над групою карателів з 152 добровольчого татарського батальйону “СД”, що проходив у листопаді 1974 р. у м. Сімферополі і висвітлювався на сторінках газет Кримської й Запорізької областей, а також у республіканській пресі. В березні 1975 року органами КДБ оперативним шляхом також зірваний намір опозиціонерів використовувати 60-літній ювілей Героя Радянського Союзу Решидова А., жителя м. Сімферополя, для підігрівання ворожих настроїв серед кримських татар. Здійснені заходи деякою мірою локалізували антигромадські й провокаційні дії “автономістськи”

налаштованих татар, що мешкали у республіці. Разом з тим, протягом 1975 року органами КДБ при РМ УРСР отримані дані про намір ватажків кримськотатарських дисидентів, що проживали в Узбекистані, активізувати ворожу й антирадянську діяльність, спрямовану на “організоване повернення кримськотатарського народу в Крим”. Зокрема, ними планувалося спровокувати навесні й улітку 1975 року масовий заїзд татар до Криму, в першу чергу, членів КПРС, ветеранів війни й інших відомих людей для того, щоб поставити місцеві органи влади перед уже існуючим фактом. Одночасний намір переїхати в 1975 році на проживання до Кримської області виявляли активісти опозиціонерів Османов Муксим, Османов Бекир, Чалбаш Халил та інші.

З боку дисидентів зафіксовані спроби передачі за кордон “наклепницьких матеріалів із метою залучення суспільної думки Заходу” до проблеми кримських татар. Так, у 1974 році органами КДБ УРСР відвернена спроба одного з активних “автономістів” Османова Муксима, що приїжджав у Крим з Узбекистану, передати в ООН з використанням однодумців на Україні звернення “наклепницького втримання, під яким підписалися 479 татар” [13; 139].

Найявні дані свідчать про взаємні контакти кримськотатарських дисидентів і українських правозахисників у плані спільного проведення опозиційних дій радянському режимові. Зокрема, влітку 1974 року за запрошенням татарських активістів руху опору приїжджав на відпочинок у Крим Григоренко П.Г., який, як відомо, призивав їх до “більш рішучих дій”, рекомендував уникати порушення діючих законів, щоб відгородити себе від відповідальності. Він радив активніше апелювати до суспільної думки всередині країни й за кордоном, наполягав на необхідності об’єднувати зусилля кримських татар із правозахисниками, “які, за його словами, можуть у найбільшій мірі допомогти руху кримських татар”.

У квітні 1975 року була проведена нарада керівних й оперативних працівників УКГБ по Кримській, Запорізькій, Херсонській, Миколаївській і Донецькій областях, на якій обговорювалися питання підвищення ефективності проведених заходів і був розроблений спільний план активізації роботи по відверненню можливих антирадянських дій з боку кримотатарських дисидентів, що, в свою чергу, свідчить про те, що радянські владні структури усвідомлювали значну силу визвольного руху кримських татар.

Якісно нового розмаху кримськотатарський рух набув у 1987-1988 рр. Відбувалися мітинги та демонстрації татар безпосередньо у Криму. На основі існуючих груп почали оформлюватися перші політичні організації кримських татар. Демократизація радянського суспільства призвела до помітного піднесення національного руху. Його очолили Організація кримськотатарського національного руху (далі – ОКНР) і Національний рух кримських татар. Ю. Зінченко доходить висновку, що на початковому етапі існування вказаних організаційних структур між їхніми програмами не було суперечностей та обидві вони орієнтувалися на нову, масову репатріацію татар і відтворення кримської національної державності. ОКНР відіграла провідну роль у проведенні в червні 1991 р. у Сімферополі курултаю кримськотатарського народу, який створив представницький орган – Меджліс. 28 червня 1991 р. курултай ухвалив “Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу”.

Повертаючись до ісламу як релігії, слід зазначити, що віруючі мусульмани здобули можливість вільно

сповідувати свою релігію лише в Україні, яка стала незалежною. Перші громади мусульман відновили діяльність на початку 90-х років, існуючи спочатку самостійно, спираючись на допомогу ДУМЕСу – організації мусульман, яка діяла на території Росії. Однак уже в 1991 р. утворено Кадіат (Духовне управління мусульман Криму) з наданням йому статусу мухтасибату, тобто самостійної в канонічному плані адміністративної одиниці, очолюваної імамом-мухтасибом. Першим на посаду муфтія Криму обрано Сеїджалілієфенді. Кадіат мусульман Криму об'єднує сьогодні переважно віруючих із числа кримських татар. Протягом 1990-х років ДУМК очолював муфтії Нурі Мустафаєв.

Немає сумнівів, що утворені у 1991 році організації мусульман (після проголошення Україною своєї незалежності на її території було зареєстровано 14 мусульманських громад, із яких 12 знаходилося на Кримському півострові, одна в Києві та одна в Донецьку [14; 197]) не могли виникнути без ґрунтовної попередньої підготовки, яка вимагала тривалого часу, а це, в свою чергу, суперечить даним офіційних документів про те, що в радянській Україні не існували мусульманські громади. Отже, неважко дійти висновку, що, незважаючи на повну відсутність відомостей в архівних матеріалах про існування мусульманських громад та віруючих мусульман в УРСР у 1970-1980-х роках, вони існували, перебуваючи у підпільному, нелегальному становищі. На жаль, сьогодні дуже важко відтворити їх становище у радянській Україні.

Отже, наявні дані свідчать про взаємні контакти кримськотатарських дисидентів і українських

правозахисників у плані спільного проведення опозиційних дій щодо радянського режиму. Характеризуючи методи й форми боротьби, якими користувалися ініціативні групи кримських татар та окремі особистості, слід зазначити, що у загальному обсязі вони майже не відрізнялися від методів боротьби українських дисидентів, за винятком різноманітних методів психологічного тиску, шантажу та загроз розправи щодо окремих представників місцевої влади, мешканців окремих будинків у сільській місцевості, які раніше належали депортованим. Найбільш масовими були петиційні звернення індивідуального та колективного характеру. Деякі ініціативні групи по підготовці петицій і збору підписів та території України та за її межами в інших республіках СРСР зробили значний крок у лобюванні своїх національних інтересів на місцевому рівні, послідовно об'єднуючись у межах міста – області, діяльність яких пізніше спрямовували та координували всю загальну петиційну кампанію відповідні республіканські групи. Якщо говорити про іслам як релігію, то в країні “воєвничого атеїзму” він зробився таким же “опіумом для народу”, як і всі інші релігії. За архівними документами того часу, в Україні не було жодної мусульманської громади або ж зареєстрованої групи мусульман, але, незважаючи на повну відсутність відомостей в архівних матеріалах, доходимо висновку (спираючись на дані деяких вітчизняних істориків), що вони все ж таки існували, перебуваючи у підпільному, нелегальному стані.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (II пол. 50-х – 80 рр. XX ст.). – К., 2000; Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: сер. 50-х – поч. 90-х рр. – К., 1998; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. – К., 1995; Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні (1960-1980 рр.). – К., 1994; Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987 роки). – Харків, 2003.
2. Котляр Ю. Боротьба за українську національну ідею на Миколаївщині в 50-х-80-х рр. XX ст. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 83. Вип. 70. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 154; Бажан О. Зростання невдоволення серед українського робітництва як один з факторів формування опозиції радянському тоталітаризму в 60-80 рр. // Розбудова держави. – 1996. – № 2. – С. 34; Русначенко А. Супротив робітництва та робітничі протести в Україні // Розбудова держави. – 1996. – № 4. – С. 51; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: сер. 1950-х – поч. 1990-х рр. // Історія: Збірник III Міжнародний конгрес українців. – Х.: Око, 1996. – С. 168; Котигоренко В., Панчук М. Висвітлення у вітчизняній політологічній та історичній літературі сучасної кримськотатарської проблеми // Наукові записки. Ун-т політологічних та етнологічних наук НАН України / Збірник. – 2003. – Вип. 23. – С. 186; Касьянов Г. Шістдесятники. Дисиденти. Неформали. Знайомі незнайомці // Віче. – 1994. – № 10, 11.
3. Зінченко Ю. Кримськотатарська проблема: історія та сучасність // УІЖ. – 2004. – № 3.
4. Іслам у контексті національного відродження тюркомовних народів України // Рибачук М.Ф., Уткін О.І., Кирюшко М.І. Національне відродження і релігія. – К., 1995. – С. 191-203.
5. Там само.
6. Іслам у контексті національного відродження тюркомовних народів України // Рибачук М.Ф., Уткін О.І., Кирюшко М.І. Національне відродження і релігія. – К., 1995; Губло М. Кримськотатарський національний рух. – К., 1997.
7. Доповідна записка в.о. голови КДБ при РМ УРСР Б. Шульженка до ЦК КПУ про необхідність створення додаткового підрозділу в складі 5 відділу УКДБ при РМ УРСР по Кримській обл. // Кримськотатарський національний рух у 1950-1980-х рр. за документами КДБ // УІЖ. – 2004. – № 4.
8. Доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про арешт Е. Куртумерова та вжиття заходів щодо інших керівників кримотатарських автономістів напередодні свята “Дервізи” // Кримськотатарський національний рух у 1950-1980-х рр. за документами КДБ // УІЖ. – 2004. – № 4.
9. Там само.
10. Доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про зростання неорганізованого заїзду кримських татар у Крим // Кримськотатарський національний рух у 1950-1980-х рр. за документами КДБ // УІЖ. – 2004. – № 4.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Іслам у контексті національного відродження тюркомовних народів України // Рибачук М.Ф., Уткін О.І., Кирюшко М.І. Національне відродження і релігія. – К., 1995. – С. 191-203.